



КЕРЧ  
ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПЛАН



# Дотик до вічності

## Про розроблення нового історико-архітектурного плану м. Керчі

Валерія Ієвлева

У 2009 р. автору статті було доручено очолити історико-містобудівні дослідження одного з найцікавіших стародавніх міст нашої країни Керчі. Метою досліджень було складання нового історико-архітектурного опорного плану з визначенням історичного ареалу і зони охорони найбільш цінних територій в межах сучасного міста. Дослідження було пов'язане з вивченням різноманітної та багатопланової культурної спадщини Керчі для її подальшого збереження та використання. Складання історико-архітектурного опорного плану є обов'язковим для міст, що мають статус історичних, тобто таких, які занесені в спеціальний "Список історичних населених місць України" у зв'язку з їх особливою історико-культурною цінністю.

Пропозиції щодо охорони культурної спадщини увійшли окремим розділом у розробку но-

вого генерального плану м. Керчі, який виконувався ДІПРОМІСТОМ з 2007 року. Інституту пам'ятоохоронних досліджень для виконання цієї відповідальної роботи – складання історико-архітектурного опорного плану і визначення зон охорони – було відведено лише півроку, що є дуже незначним терміном, враховуючи складність історико-містобудівної системи міста, наявність великої кількості цінних археологічних територій, частина яких на даний час складає землі Керченського історико-культурного заповідника.

При дослідженні необхідно було врахувати характер системи розселення на даній території, починаючи з найдавніших часів, а також провести диференціацію археологічного культурного шару, який спостерігається практично в кожному районі міста. Досліджені на сьогодні ділянки археологічного культурного шару, здебільшого, належать до найдавніших пластів історії міста та датуються епохою середньої бронзи або античним часом.

Виникнення античних поселень на берегах Боспора розпочалось з першої чверті VI ст. до н. е.

## ■ архітектурні пам'ятки, парки та історичні ландшафти

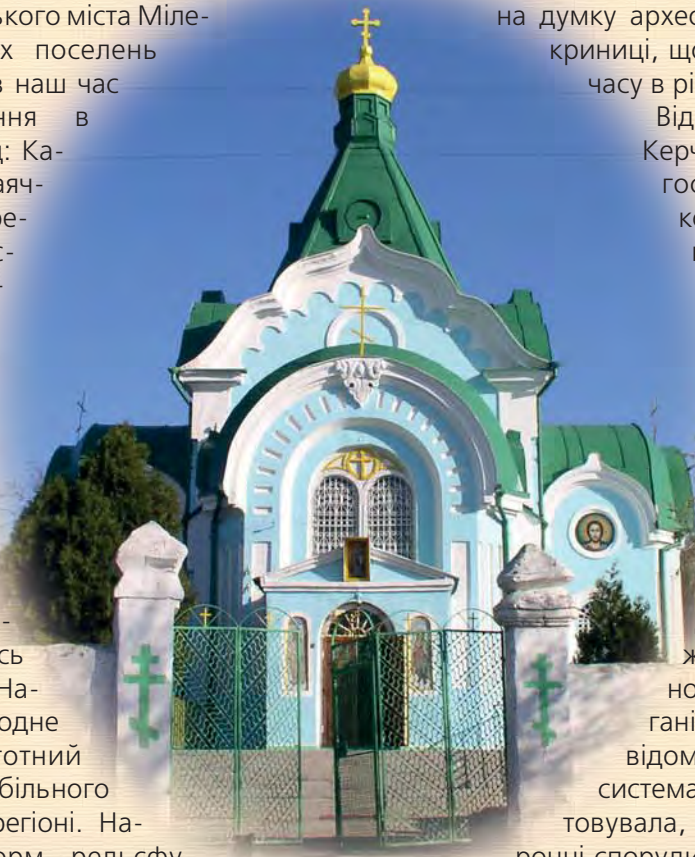
Але до греків ця територія не була заселеною — грецька антична колонізація берегів Боспора Кімерійського здійснювалась, перш за все, вихідцями з малоазійського міста Мілету. Серед догрецьких поселень найбільш вивченими в наш час вважаються поселення в районі сучасних селищ: Каменка, Глейки та Підмаячне, розташованих, переважно у північній частині міста. Згідно Геродоту, в цих місцях проживали легендарні таври, які пізніше були витіснені скіфами.

На думку багатьох сучасних дослідників, перші античні поселення на берегах Боспора носили тимчасовий (сезонний) характер і використовувались як рибальські стани. Надалі сприятливе природне середовище мало істотний вплив на характер стабільного розселення в цьому регіоні. Наявність гористих форм рельєфу, представлених невисокими грядами пагорбів, що оточують річкові долини; зручні виходи до моря з численними бухтами; вершини пагорбів з відносно крутими схилами, а також наявність підземних вод склали те ландшафтне

різноманіття, яке зустріло грецьких першопоселенців<sup>1</sup>. Крім традиційних залишків поселень, до спадщини часів античної колонізації належать, на думку археологів, деякі стародавні криниці, що збереглися до нашого часу в різних частинах міста.

Відомо, що землі сучасної Керчі зберігають у собі сліди господарської діяльності колись проживаючих тут народів, що представляли різноманітні етноси і культури (малоазійські греки, а раніше — кімерійці, таври, скіфи). Ці народи мали подібні системи господарювання, а поселення були зв'язані між собою єдиною системою доріг з добре налагодженою торгівельно-економічною та військовою організаціями. Ця найдавніша відома нам взаємопов'язана система розселення, використовувала, передусім, спільні оборонні споруди, головною з яких у цій частині Керченського півострова був так званий Тірітакський вал.

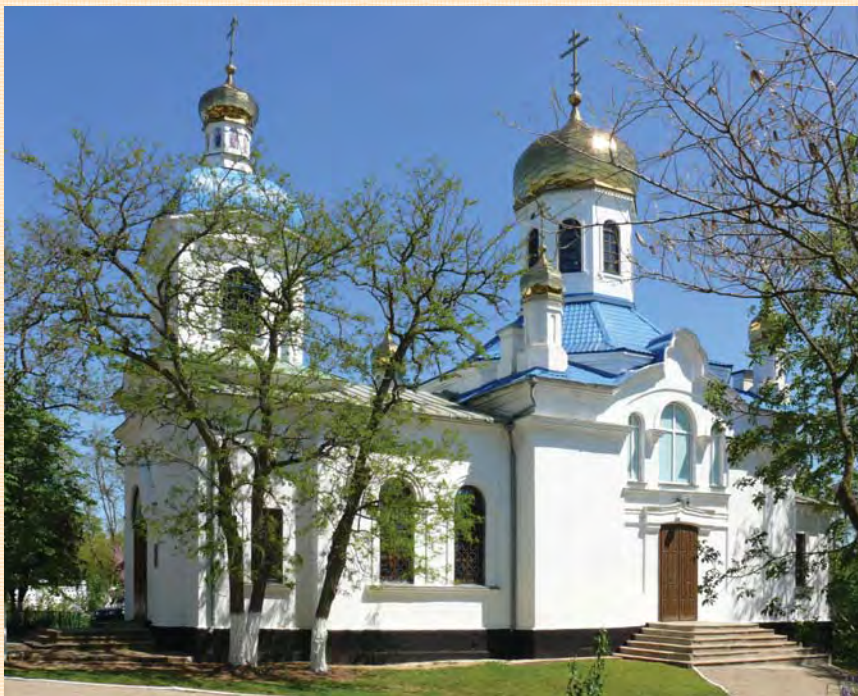
Дотепер в межах сучасної Керчі добре відомі античні міста: Пантікапей, Мірмекій, Тірітака, Німфей, Порфмій і Парфеній, археологічні за-



<sup>1</sup> Сприяв освоєнню цих земель доволі вологий і м'який клімат, який в давнину трохи відрізнявся від сучасного.

**Храм св. Афанасія Олександрійського, 1861 р. Храм — щойно виявлений об'єкт культурної спадщини. Фото автора.**  
**Територія пропонуваної зони охоронюваного ландшафту між мисами Карантинний і Зміїний — прибережна смуга парку заводу ім. Войкова. Войкове. Фото автора.**





**Храм Успіння Пресвятої Богородиці, 1907 р.;** щойно виявлений об'єкт культурної спадщини, Старий Карантин. Автор — арх. А. І. Карапетов. Фото автора статті.

**Великі Мітрідатські сходи літом.** Фото Кожушко О.А.

лишки яких локалізовані в межах сучасної Керчі (причому, на думку деяких дослідників, назви міст *Пантікапей* і *Тірітака* мають коріння явно не грецького походження). У зв'язку з цим існує гіпотеза: коли греки прийшли в ці місця, узбережжя було вже добре обжитим, і античні поселення будувалися в тісному зв'язку з раніше існуючими місцевими. Те, що в античний час поселення цього району Керченського півострова являли собою взаємопов'язану систему розселення, підтверджується, наприклад, злиттям в багатьох місцевостях територій курганних некрополів, які належали різноманітним поселенням і не мали чітких меж. Більшість античних поселень з початку свого виникнення набуло статусу міст. Лідуюче положення в цій системі з часом зайняв Пантікапей — головне місто регіону (Боспору), а пізніше — столиця Боспорського царства.

Давнє місто Керч, історія якого як міста починається з

часів грецької колонізації, безумовно, являє собою унікальне історико-містобудівне явище. Вік міста налічує 26 століть, і воно є найдавнішим на території нашої країни, спадщина і своєрідність якого складається зі своєрідного коктейлю найдавнішого, давнього,

історичного і нового. Істотним доповненням до давньої спадщини та ще однією характерною особливістю міста вважається наявність у його межах двох історичних фортець різних історичних періодів: турецької — Єні-Кале (XVII ст.) і російської II половини XIX ст., т.зв. *Форту Тотлебен*<sup>2</sup>. Нам, як дослідникам, від самого початку було зрозуміло, що до стародавніх культурних земель, де залишилась унікальна спадщина зниклих стародавніх культур, а також єдині в своєму роді значні фортифікаційні об'єкти нового часу, необхідні найпильніша увага та обґрунтоване прийняття рішень.



<sup>2</sup> Фортеця Керч (Форт Тотлебен) збереглася до нашого часу у винятковому стані, незважаючи на ті зруйнування, які відбулися в роки війни. Щоправда, за останні десятиліття в цьому районі спостерігається сильна абразія берегів, яка зачепила деякі фортечні споруди.



Беручи до уваги виключно історичні, ландшафтні, природні і містобудівні особливості цієї насправді найціннішої території, роботу над історико-

архітектурним планом<sup>3</sup> було організовано так, щоб належним чином вивчити особливості формування містобудівної структури цього унікального міста в просторі та часі.

Відповідно до завдань, які слід було вирішити з допомогою історико-архітектурного опорного плану<sup>4</sup>, перед виконавцями постало питання про об'єднання в одне ціле розрізнені, часто протилежні один одному параметри. Для цього було запроваджено спеціальну *концепцію науково-проектної розробки*.

Така концепція, перш за все, передбачала використання територіального підходу до вивчення, виявлення і обліку

**Пам'ятний знак Мітрідату Евпатору. Фото автора.**

**Храм Іоанна Предтечі. Вид з боку стародавньої частини.**

**Візантійський вигляд храму був повернений у 1980 р.; реконструкція виконана за проектом О. І. Лопушинської. Фото автора.**

об'єктів спадщини, а також до визначення режимів використання цінних територій; уважне ставлення до збереження традиційного історичного міського середовища, природного оточення, міського ландшафту, а також використання комплексного підходу до охорони об'єктів культурної та природної спадщини. Крім того, не-



<sup>3</sup> Авторський колектив: Сердюк О. М., директор; Бобровський Т. А., заступник директора з наукової роботи (керівник роботи); Ієвлева В. П. (відповідальний виконавець); Кожушко О. А., Градун Е. Ю., Закружецька А. Ю., Єрзіна І. В.

<sup>4</sup> В розробці використані ДБН Б.2.2-2-2008 "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування" та ДБН Б.2.2-3-2008 "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України".

обхідною вимогою роботи було забезпечення умов для збереження та охорони земель історико-культурного призначення (в основному земель Керченського історико-культурного заповідника, або таких, які пропонуються до складу заповідника), а також тих археологічних об'єктів, які не входять до складу земель заповідника, але мають значну історико-культурну цінність. Додаткове охоронне зонування, прийняте у розробці, стосувалося виключно археологічного культурного шару в межах міста.

При складанні історико-архітектурного плану основними критеріями при оцінці збереженості історичного міського середовища Керчі було прийнято: *історико-культурну цінність територій, композиційно-художню виразність міського середовища та гармонійне поєднання історичної забудови і природного ландшафту*. В основу охоронного зонування місцевих територій було покладено такі принципи:

- зони охорони визначалися на основі домінуючих критеріїв оцінки об'єктів спадщини з урахуванням характеру розміщення таких об'єктів, а також природної цінності історичних територій;
- було використано комплексний підхід при визначенні охоронного зонування історичного ареалу, а також для територій, де об'єкти



культурної спадщини різних видів розміщені компактно, і де цінність об'єктів спадщини визначається за допомогою багатофакторної оцінки;

- при визначенні зон охоронюваного ландшафту було враховано характерні особливості природного ландшафту, місцеві визначні об'єкти спадщини, а також окремі цінні природні утворення на історичних територіях з наявними тут об'єктами культурної спадщини, передусім археологічними<sup>5</sup>;
- були визначені локальні охоронні зони для визначних об'єктів спадщини, розташованих поза комплексними охоронними зонами;
- для охорони археологічної спадщини було запропоновано зони охорони археологічного культурного шару, які поширювалися на всю територію без винятку, міську територію в її сучасних межах, з урахуванням певної диференціації цих зон (три категорії режимів використання

**Керченська фортеця. Південна брама, фрагмент.**  
Фото Кожушко О. А.

**Дромос Царського кургану. Царський курган — пам'ятка архітектури та археології національного значення.** Фото автора.

<sup>5</sup> Визначення зон охоронюваного ландшафту виконано ст. науковим співробітником Кожушко О. А., при цьому було враховано основні положення та позиції нового генерального плану Керчі.



Фортеця Єні-Кале. “Водяний” бастион з південною, Керченською брамою. Фото автора .

Єнікальський маяк — найстаріший маяк, який зберігся в Керчі, 1821 р., реконструйований у 1954 р. Щойно виявлений об'єкт культурної спадщини. Фото автора.

та інших територій, у тому числі виробничих, що дозволяє скласти загальну картину розселення та динаміку розселення у часи, коли територія сучасної Керчі являла собою унікальну адміністративно-територіальну одиницю — Керч-Єнікальське градоначальство. Власне, кордони Керч-Єнікальського градоначальства багато в чому визначили територіальну основу сучасного міста. В цілому, вивчення картографічних матеріалів істотно допомогло у виявленні історично цінних міських територій і визначенні меж історичного ареалу. Крім того, вивчалися звіти з археологічних досліджень, а також проведено фотофіксацію пам'яток та інших цінних об'єктів спадщини, які в подальшому було запропоновано кандидатами на пам'ятки.

На початковому етапі розробки існували певні труднощі в обстеженні територій міста, пов'язані, по-перше, із значними розмірами міської території, довжина якої уздовж берегової

територій), залежно від значущості і статусу об'єктів археологічної спадщини<sup>6</sup>;

- зважаючи на певну цінність двох історичних територій містобудівних утворень — селищ *Колонка* та *Аршинцеве* (робітничі селища 1930-х — 1950-х рр.) було розроблено дві окремі зони регулювання забудови з відповідними режимами використання цих територій.

Під час роботи над історико-архітектурним опорним планом і визначенням історичного ареалу на першому етапі виконано обов'язкові натурні дослідження для виявлення нових об'єктів культурної спадщини та цінних міських територій. Збір вихідних даних по об'єкту спадщини полягав у архівних та бібліографічних пошуках, вивченні краєзнавчої літератури, а також наукових звітів пам'яткоохоронних робіт у м. Керчі. Перш

<sup>6</sup> Локалізація пам'яток археології в межах Керчі, а також визначення меж та режимів зон охорони археологічного культурного шару та його категоризацію виконано археологами: кандидатом історичних наук Бобровським Т. А. та Закружецькою А. Ю.

за все, архівні пошуки стосувалися вивчення історичних, картографічних матеріалів щодо Керченського півострова в цілому, так і міста зокрема. Основним джерелом історичних відомостей про місто стали перші регулярні плани Керчі, розроблені у I половині XIX ст., які дають загальне уявлення про формування міської структури цього періоду. У них детально відображено процес формування розпланувальної структури центру міста, а також окремих районів, хуторів, сіл, селищ, фортець з передмістям





лінії становить близько 40 км, а також з нерівномірним розташуванням об'єктів спадщини у містобудівній структурі. З урахуванням цього було визначено пріоритетні напрямки натурних обстежень, які відповідали певним видам культурної спадщини (археологія, архітектура, історія і монументальне мистецтво, наука і техніка). По-друге, особливості самої Керчі вимагали уважного вивчення різних археологічних об'єктів, як облікованих, так і таких, що не є пам'ятками, дослідження цінних природних утворень як значних елементів ландшафту, особливо у взаємозв'язку з об'єктами археології, як у межах міста, так і за його межами.

По-третє, під час вивчення об'єктів спадщини було враховано новий вид нерухомої спадщини – *пам'ятки науки і техніки*, якого не було в радянському охоронному законо-

давстві, й, відповідно, такі пам'ятки були відсутніми в переліку об'єктів культурної спадщини Керчі. У зв'язку з цим, для взяття на державний облік в якості пам'яток науки і техніки розглядалися різні за своїм призначенням об'єкти: споруди всіх історичних маяків, які збереглися до нашого часу в межах міста; будівля залізничного вокзалу; будівля першої міської електростанції; комплекс колишньої тютюнової фабрики Месаксуді; адміністративний корпус консервного заводу; будівля міської насосної станції та ін. За час роботи над історико-архітектурним опорним планом на державний облік в якості *пам'ятки національного значення* було взято Керченську фортецю – *“Комплекс споруд Керченської фортеці”* (як комплексний об'єкт спадщини, за видами: історія, наука і техніка, археологія).

На додаток до вищесказаного, до списку пам'яток було запропоновано також щойно виявлений містобудівний об'єкт – система вулиць-терас на схилах г. Мітрідат (разом з підірними стінами, сходами та їх автентичною бруківкою). До складу пам'ятки пропонуються вулиці: 1-а, 2-а та 3-я Мітрідатські; 23 Травня 1919 р., Рибакова; 1-а та 2-а Нагірні; Еспланадна; Театральна; Челова; 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Пугачовські провулки; провулок Клабукова зі сходами; сходи між 1-ою та 2-ою Мітрідатською вулицями, фрагмент сходів між вул. Театральною та 23 Травня та ін. Уточнення списку необхідно виконати після ретельної інвентаризації певних ділянок забудови. Даний об'єкт містобудівної спадщини розміщений в охоронній зоні історичного ареалу.

Крім того, існування в межах міста земель Керченського істо-

## ■ архітектурні пам'ятки, парки та історичні ландшафти

рико-культурного заповідника, створеного з метою охорони найбільш цінних історико-археологічних об'єктів, мало істотний вплив на весь комплекс охоронних заходів, зокрема, на визначення режимів використання особливо цінних міських територій при встановленні охоронного зонування.

До результату роботи слід віднести також виявлення цінних історичних об'єктів до революційного часу, які були запропоновані в якості пам'яток історії місцевого значення. Пам'ятки історії пов'язані з видатним особистостям або фіксують знакові для міста чи для країни в цілому історичні події. Тому такі об'єкти в структурі міста розміщені довільно, не мають чіткого зв'язку з загальним розвитком Керчі. Значна частина таких пам'яток пов'язана з періодом Великої Вітчизняної війни — окремі поховання та братські могили, місця розстрілів мирних громадян, місця кровопролитних боїв та ін. Усі нині існуючі пам'ятки історії на території міста є об'єктами спадщини радянських часів.

Ще одну особливість Керчі складає її природна основа. Вона є своєрідним унікальним куль-



Основні виконавці роботи, архітектори Ієвлева В. П. і Кожушко О. А. у дворі краєзнавчого музею.

турним ландшафтом, який, здебільшого, зберіг свої природні якості. На даний час культурний ландшафт Керчі визначається об'єктами та комплексами різної за характером нерухомої спадщини і формує історико-містобудівний каркас міста, що створює те неповторне міське середовище, яке ось уже два століття так захоплює всіх, хто відвідав це древнє місто. Тому в роботі досить велике місце було приділено ландшафтній основі міського середовища<sup>7</sup> як у міській межі, так і за межами міста, у його найближчому

оточенні. У спеціальному розділі подано загальні роз'яснення походження тих чи інших топонімів, ойконімів, гідронімів тощо; описано характерні особливості міського ландшафту, його використання в давнину та сьогодні.

Другий, завершальний етап розробки, було присвячено визначенню охоронного зонування та режимів використання цінних міських територій.

У зв'язку з цим був запропонований один історичний ареал, який охоплює найбільш цінну істо-

<sup>7</sup> Тут було враховано й збережені до нашого часу природні компоненти ландшафту, які є ще однією особливістю стародавнього міста.





ричну територію. Вона розташована в долині р. Мелек-Чесме (сучасна р. Приморська), з включенням г. Мітрідат та ділянки, що прилягає до берегової лінії. Канал, створений р. Приморською та вул. Чернишевською (наступна за вул. Шлагбаумською), окреслили межі історичного ареалу. Територія історичного ареалу охоплює центральну частину міста з кварталами історичної забудови, які до нашого часу зберегли свої топонімічні назви: *Центр, Гірка, Боспорський, Нахалівка* та ін. Крім того, ядром історичного ареалу є античне місто Пантікапей, що на горі Мітрідат, біля підніжжя якої локалізовано археологічні залишки давньоруського міста Корчіва (в межах сучасної пл. Леніна).

У межах історичного ареалу найбільш цінні території визначені як *комплексна зона охорони історичного ареалу* та *зона регулювання забудови історичного ареалу*. Для цих зон розроблено спеціальні режими використання території. Режими були детально викладено з ура-

хуванням типології історичної забудови та характерних особливостей збереженого до нинішнього часу історичного середовища.

Крім того, було розроблено охоронне зонування для комплексу об'єктів культурної спадщини в районі селища Аджимушкай та охоронне зонування фортеці Єні-Кале.

Природна основа міста, представлена характерними для цієї території Керченського півострова формами рельєфу, з річковими долинами, розташованими між основними грядками: Єнікальською, Мітрідатською, і Юз-Обінською; з сопковими полями грязьових вулканів (Єнікальського, Солдатсько-Слобідського та Джарджави); з природними водоймами, Комиш-Бурунською косою та геологічною пам'яткою "Комиш-Бурунський розріз неогенових відкладень" в південній частині міста, які складають ландшафтне різноманіття місцевого середовища. Для просторово-планувальної структури міста особливо ха-

рактерний тісний зв'язок об'єктів культурної спадщини з природними об'єктами та утвореннями. З метою збереження природного оточення об'єктів культурної спадщини, а також цінних видових розкриттів пам'яток архітектури та археології, ансамблів і комплексів з їхньою природною основою як елементів ландшафту, у роботі було визначено 9 зон охоронюваного ландшафту. До них належать:

- північна зона охоронюваного ландшафту;
- зона охоронюваного ландшафту Єнікальської гряди;
- зона охоронюваного ландшафту між мисами Карантинний та Зміїний;
- зона охоронюваного ландшафту акваторії Керченської бухти та прибережної частини центрального району міста;
- зона охоронюваного ландшафту східної частини Мітрідатської гряди;
- зона охоронюваного ландшафту західної частини Мітрідатської гряди, природного утворення в районі селища



Античне городище Тірітака — пам'ятка археології національного значення. Фото автора .



Джарджава (Восход), заплави р. Джарджави та її притоків і лінії Тірітакського валу;

- зона охоронюваного ландшафту Юз-Обінської гряди та Керченської фортеці;
- зона охоронюваного ландшафту пам'ятки природи "Комиш-Бурунський розріз неогенових відкладень";
- зона охоронюваного ландшафту Комиш-Бурунської коси і пам'яток археології "Городище Німфей" і "Алея склепів".

Унікальним явищем Керченського півострова є грязьовий вулканізм. У межах сучасного міста розміщено три вулканічні групи (три сопкових поля): Восходівське (Джарджавське), Солдатсько-Слобідське (Нікітське) та Єнікальське. Вулкани розміщуються в різних

**Лapidарій у дворі краєзнавчого музею. Фото автора .**

**Пантікапей. Розкоп на г. Мітрідат.**

частинах міста і прив'язані до певних гряд. Восходівська знаходиться в західній частині міста і тягнеться до Юз-Обінської гряди; Солдатсько-Слобідська група також розташована неподалік, біля Юз-Обінського шосе, біля нового житлового масиву "Сонячний-1". Єнікальська група вулканів займає північну частину міста і розташована поряд з селищем Підмаячний (Маяк). Восходівська і Солдатсько-Слобідська групи вулканів утворені т.зв. Восходівською антикліналлю.

Найбільше скупчення вулканів Керченського півострова знаходиться у його північній частині, на північ від Керчі, біля селища Бондаренкове (колишній Булганак). Булганакське сопкове поле складається з семи груп грязьових вулканів, найбільші з яких – Велике Озеро, сопки: Овручева, Вернадського, Тищенко, і Ольденбургського. Явище грязьового вул-

канізму для Криму спостерігається тільки на Керченському півострові, і воно є унікальним як для Криму, так і для України. У зв'язку з цим всі грязьові вулкани увійшли до зони охоронюваного ландшафту.

Оскільки розробка історико-архітектурного плану нашим інститутом здійснювалася вперше, дослідження проводилося практично з нуля. Тому істотною допомогою став перелік бібліографічних джерел по історичним населеним місцям Автономної Республіки Крим, складений ст. науковим співробітником інституту Зубковою Є. Ф. А відправними матеріалами для нинішньої роботи стали розробки Всесоюзного спеціалізованого реставраційного об'єднання "Союзреставрація" (Москва) 1990–1991 рр. "Пам'ятники історії і культури г. Керчі. Проект зон охорони" (авторський колектив: Львова М. В., Рильникова Є. В. та Си-



ненко Р. Г., під керівництвом І. І. Короленко (ГАП)) і "Історико-архітектурний опорний план центру міста" 1978–1979 рр. (в складі того ж авторсько-го колективу). Свого часу пропозиції щодо визначення цінних археологічних територій — стародавніх поселень — сприяли створенню охоронюваних заповідних територій та організації Керченського історико-культурного заповідника.

зон цих об'єктів. Окремі охоронні зони мали Мелек-Чесменський курган, Царський курган, а також "Алея склепів Німфея". За пропозиціями нової роботи ці зони були суттєво відкорегованими.

Допомогу у виконанні графічних матеріалів на топографічній основі здійснювали співробітники ДІПРОМІСТО Лопатюк М. О. (ГАП) і Маслова М. О. — автори нового генерального плану м. Керчі (Архітектурно-проектна

ту. Особливу подяку хочеться висловити Заслуженому працівникові культури АР Крим Санжаровцю Володимирі Пилиповичу, а також головному інспектору Республіканського комітету з охорони культурної спадщини АР Крим Арбузовій Т. М. за можливість вивчення та використання іконографічних та архівних матеріалів по історичним, архітектурним та природним об'єктам міста, топоніміці Керчі. Подяку за кон-



До нашого часу цінні археологічні території — землі Керченського історико-культурного заповідника, що фіксують території стародавніх поселень, таких, як: Пантікапей, Німфей, Мірмекій, Порфмій, Парфеній, Кам'янка-I та Кам'янка-II та Боспорська заміська садиба — мали свої охоронні зони, території яких були землями історико-культурного призначення і виконували функції охоронних

майстерня № 1); фотоілюстрації і графічні оціночні схеми виконані співробітниками НДІ пам'яткоохоронних досліджень.

Автори досліджень вдячні всім працівникам Керченської міської адміністрації і персонально мерові міста Осадчому Олегу Володимировичу, співробітникам Керченського історико-культурного заповідника і всім тим, хто брав участь і допомагав виконувати дану робо-

#### Верхня площадка Мітрідатських сходів. Фото автора.

сультативну допомогу виноси-мо археологам Керчі: О. О. Зінко, кандидату історичних наук, керівнику наукових програм фонду "Деметра", а також С. О. Шестакову, ст. науковому співробітнику Керченського історико-культурного заповідника та О. Л. Єрмоліну, співробітнику Кримського філіалу Інституту археології НАН України.

